

ПОЛВОН ОБРАЗИ БАДИЙ КОНЦЕПТ СИФАТИДА

Махбуба Исмоналиева,
Андижон давлат университети
таянч докторанти

***Аннотация:** Мақолада қадимий кураш санъати асосида шакланган полвонлик қадриятлари ўзбек насадида полвон образининг фаоллашуви ва айни пайтда ижодкорнинг дунёни бадиий идрок этиши натижасида ҳосил бўлган концептуал бутунлигининг бирлиги – полвон концептининг шаклланиши учун асос эканлиги ҳақида сўз боради. Шунингдек, полвон образида концепт ифодаси қай тариқа амалга оширилиши ҳамда кураш санъати полвоннинг ўзлигини англаши ва полвон концепти ифодаси учун восита эканлиги бир неча асарлар мисолида кўриб чиқилади. Натижада бадиий идрок учун қўйилган муаммолар полвон концепти ифода этаётган қадриятлар асосида талқин қилинганлиги, шунингдек, полвон образи миллий-маданий ва айни чоғда муаллифнинг руҳий-эстетик бирлиги бўлган полвон концептининг ифодачиси эканлиги таъкидланади.*

***Калит сўзлар:** когнитив-концептуал бутунлик, полвонлик қадриятлари, полвон образи, полвон концепти, концепт ифодаси;*

Кириш

Бадиий матн адабиётшуносликнинг барча назарий йўналишлари ўз тамойилларидан келиб чиққан ҳолда келтирилувчи хулосаларининг асосидир. Шу ўринда когнитив адабиётшунослик бадиий идрок жараёни шаклланувчи ва қабул қилувчи онгда қай тариқа амалга оширилиши ўрганувчи ҳамда асарни когнитив бирлик – концептнинг гносеологик, аксиологик ва онтологик хусусиятлари орқали таҳлил қилувчи соҳадир. Қуйида полвон концепти жамиятдаги маънавий-ахлоқий воқеликни англаш воситаси сифатида таҳлил этилади. Шунингдек, қаҳрамоннинг полвон концептини ифодалаши унинг полвонлик қадриятларини англаши билан бирга кечувчи жараён бўлиб, кураш жараёни полвоннинг фақатгина жисмоний кучини баҳолаш эмас, балки унинг маънавий юксалишига сабаб эканлиги ёритилади.

Методлар

Полвон образини бадиий концепт ифодачиси сифатида ўрганишда таснифлаш ва қиёсий таҳлил методларидан фойдаланилди.

Натижа ва муҳокама

Муаллиф онгида ҳосил бўлган когнитив-концептуал бутунлиқнинг бирликлари концептлар бўлса, образ асарда уларни ифодаловчи воситалар эканлиги, концепт ифодаси қаҳрамоннинг характери, ҳаракатлари ва тақдирига таъсир этиши, шунингдек, ижодкор асар концепциясидан образлар томон ҳаракатланса, китобхон образлар орқали муаллифнинг бадиий ҳукми томон бориши айтиб ўтилди. Шу билан бирга, концептлар асосан абстракт отлар шаклида воқеланади, аммо миллат тафаккурида маълум бир шахс тимсоли ҳам концепт сифатида қабул қилиниши мумкин ва бундай ҳолатда у ўзида халқнинг қадриятлари ва менталитетига хос хусусиятларни ифода этиб, бадиий тафаккур тизимида алоҳида ўринга эга бўлади. Бу фикрга асосланиб, ўзбек полвонлари

тимсолини ҳам бадий концепт сифатида таҳлил этиш мумкин чунки полвон концептида мардлик, ҳалоллик, орият, номус каби қадриятлар умумлашади ва бадий идрок этилади.

Полвон концепти 70-йиллар насрида фаоллаша бошлаган ўзбек полвонлари образининг бадий асосини ташкил этиб, асрлар мобайнида ўзбек миллий кураши замирида шаклланган полвонлик қадриятларининг бадий идрок жараёнидаги ифодасидир. Ижодкор миллий-маънавий қадриятларни қайта идрок этиш жараёнида шу қадриятларни ўзида мужассамлаштирган тимсолга мурожат этади ва ушбу жараёнда полвон концепти асар когнитив-концептуал бутунлигининг бирлиги, образлар эса уни ифода этувчи воситалар саналади. Шунингдек, бадий воқеликдаги қаҳрамон ҳаракатлари ҳам ўзи ифода этаётган концептга монанд тарзда амалга оширилади. Маълумки, миллий тафаккур тизимида полвонлар маънавий-ахлоқий қадриятлар ифодачиси саналиб, бу уларнинг тимсолида когнитив-концептуал бирлик, полвон концептини шакллантирган. Ушбу концепт орқали ифодаланган қадриятларни мавжуд ижтимоий давр воқеликлари билан қиёслаган ҳолатда талқин этиш асар бадий концепциясига асос бўлиб, бундай қиёслаш икки кўринишда амалга оширилади:

1) полвон концепти полвонлик қадриятларини қайта кўриб чиқишнинг воситасига айланади;

2) полвон концепти мавжуд ижтимоий давр таҳлили учун асос бўлади.

Тасвирнинг бундай турлари бадий воқеликка асос бўлган ҳаёт материалнинг қамровидан келиб чиқиб умумлашиши мумкин, яъни ижодкор полвонлик қадриятлари талқини билан тўғридан-тўғри ижтимоий ҳаёт манзараларига ойна тута олади. Масалан, “Қирқ беш кун” романининг Азизхон ва Эш полвон баҳси тасвирланган воқеаларда полвонлик қадриятларига кенгроқ урғу берилса, “Юлдузлар мангу ёнади” ёки “Қуёш ҳали ботмаган” қиссаларида бу қадриятлар маънавий-ахлоқий иллатлар илдизини ёритишга хизмат қилган. “Қирқ беш кун” романида халқнинг иродаси ва қудратини улуғлаш мақсадкилиб олингани ҳолда, Азизхон – Лутфиниса – Акбарали ҳамда Азизхон – Эш полвон воқеалари бунга параллел ҳолда ривожланиб, полвон шахсининг маънавий такомилни ифодаловчи мустақил сюжет чизиғини ҳосил қилади. Асосийси эса, полвон образи талқин этилган асарларда миллий-маданий ва айни чоғда муаллифнинг руҳий-эстетик бирлиги бўлган полвон концептини бадий идрок этиш масаласи туради.

“Қирқ беш кун” романида полвон концепти ифодаси Эш полвон ва Азизхоннинг ҳақиқий полвон сифатида тан олинishi учун бўлган баҳси орқали таъминланади. Асарда икки қаҳрамоннинг полвонликдаги мақоми турлича

бўлиб, Азизхон ҳали элда полвон бўлиб танилмаган ва бунинг учун синовлар қаршида, Эш полвон эса юрт полвони мақомида бўлса ҳам асл полвонлик моҳиятини англай олмаган ҳолатда тўкнаш келишади. Эш полвоннинг Азизхон билан бўлган орият учун кураши ва бунда бирнинг мағлуб, бирининг эса ғолиб ҳолатдаги пушаймонлиги ҳар икки полвоннинг ҳам маънавий юксалиши томон йўлдир: “Мен ҳеч қачон арзон обрў олишга интилмаганман. Енгилишига кўзим етган полвоннинг белини тутмайман. Чоғим келмайдиган билан беллашаман. Эшитмаганмисан: осилсанг ҳам баланд дорга осил, деган гапди. Сен бошқа, мен бошқа. Сен полвоннинг ҳолдан тойганини қидирасан. Мен кучга тўлганини” [Саид Аҳмад. 4:70]. Эш полвонга танбеҳ сифатида айтилган Али полвон сўзлари қаҳрамонда концепт ифодасида етишмайдиган жиҳатларни очиқлайди. Шунингдек, Азизхон куч-қудратда паҳлавон Рустамга тенглаштирилиб (...Роса мақтабди. Рустами дoston депти) канал курилиши қаҳрамонига айлантирилсада, роман экспозициясида келтирилган воқеалар унда ҳам полвон концепти ифодасининг тўлиқ эмаслигини кўрсатади. Азизхон ва Эш полвон ўртасидаги можароларнинг сабаблари ҳам айнан уларда полвонлик қадриятларининг мукамал эмаслиги билан боғлиқ ва уларда концепт ифодаси тўлиқ амалга оширилгунча бўлган воқеалар қуйдаги кетма- кетликда жойлаштирилган:

- Эш полвоннинг Зирилламаликларни ҳақорат қилиши;
- Азизхон томонидан Эш полвоннинг жазоланиши;
- Обрўсини тиклашга уринган Эш полвоннинг ғирром кураш учунтаклифи;
- Азизхон курашда Эш полвонни қайта шарманда қилиши;
- Лутфиниса фожиаси туфайли Азизхондаги улғайиш ва Эш полвонда унга нисбатан ҳамдардликнинг пайдо бўлиши.

Демак, Лутфинисанинг ўлими Азизхонда полвон концептининг ифодасига тўлиқ кириши, Эш полвонда эса Азизхонга нисбатан бўлган ғазабнинг ҳамдардлик туйғуси билан алмашиб, ўз полвонлик қадриятларини қайта кўриб чиқишига сабаб бўлади. Қаҳрамонларларнинг охириги учрашуви тасвирланган сахна уларда полвон концепти ифодасининг бошланганлигини кўрсатади: “Азизхон у кўргандаги нораства болага ўхшамасди. Босиқ овозида, ўйчан боқишларида юрт кўрган, тирикчиликнинг аччиқ-чучугини тотиган эркак нуқси сезилиб қолганди. – Ҳўш, гапир! – деди Эш полвон. Азизхон пешанасини уқалаб гапни нимадан бошлашни билмай андак ўйланиб турди-да, гапира бошлади: - Эш ака! Тентак укангизни кечира оласизми?... – Сендек азаматни йиқитган полвоннинг бўйни узилсин. Бу гапингни қайтиб ол” [Саид Аҳмад. 4: 229-230]. Айтиш керакки, қаҳрамонларнинг устун бўлишга бўлган

интилишлари сабаб юз берган курашлар уларнинг ҳақиқий полвон мақомига эришишларининг воситасига айланган. Бу эса полвонлик фақатгина жисмоний куч билан эмас, маънавий-ахлоқий етуклик билан ўлчанади, деган концепция асар бадиий-концептуал ҳукмининг асосларидан бири эканлигини кўрсатади.

Полвонлар ўртасида юзага келган тўқнашув уларнинг маънавий юксалишлари учун восита сифатдаги талқин Лукмон Бўрихоннинг “Қуёш ҳали ботмаган” қиссасида ҳам келтирилган бўлиб, полвон концепти жамиятнинг маънавий-ахлоқий таҳлили учун хизмат қилади. Сюжет тизимида учта асосий воқеа, яъни Норсоат ва Даврон исмли йигитларнинг келиб чиқиши, ижтимоий шароити ва кадриятларга муносабати турлича бўлгани ҳолда дўст тутинишлари, бир қиз туфайли ўртада рўй берган можаро ва уларнинг сўнгги курашлари атрофида бирлаштирилиб, ҳар бир кичик воқеа полвон кадриятларини ифода этувчи сарлавҳалар билан ажратилган. Сарлавҳалар уларга курашда устозлик қилган Абсал полвон билан боғлиқ бўлиб, полвонлар учун уни англаб етиш маънавий камолотга эришишни билдиради. Аммо отасининг амали ортидан жамиятда унга қилинган нореал муносабатлар таъсирида улғайган Даврон маънавий устоздан полвонлик кадриятларини қабул қила олмайди: “Даврон, курашда доим зўр келиб бўлмайди, чидаш керак. – Мен отамдан хафаман. – Нега? – Ўшанда бизни қандайдир сибизғачига топширмай, шаҳарга оборганида, ҳозир зўр самбочилар бўп кетардик, ҳар хил мусабақаларда катнашиб машҳур бўлардик” [Бўрихон Л. 1: 23]. Полвонликни машҳур бўлишда деб билган Даврон бу – янги эътиқодлар натижасида шаклланиб бораётган жамиятнинг Абсал полвон орқали ифода этилган кадриятларга зидлигидир. Кейинчалик бу зидлик Даврон ва Норсоатнинг Танзила учун курашида ҳақиқий тўқнашувга айланади. Абсал полвоннинг ўзи учун муқаддас санаган сибизғани Норсоатга тақдим этиши полвон концепти ифодаси маънавий устоздан шогирдга ўтганлигини англатади. Шунинг учун энди Даврон ва Норсоат ўртасидаги кураш куч синаш эмас, балки кадриятларга бўлган турлича муносабатнинг тўқнашуви бўлиб, бу курашда Норсоатнинг ўз ор-номусини сақлаб қолиш учун ғирромлик қилишга мажбур бўлиши Абсал полвон сўзларининг (...Полвон уч нарсага қул бўлиш керак – ҳақиқатнинг, ор-номуснинг, севгининг) унинг ҳаётида амалга ошиши эди. Муаллиф инсонлар ўртасида юз берадиган тенгсиз курашларнинг сабабларини уларни шакллантирган муҳитдаги носоғлом муносабатларда, масалан, оилада (...ношуд ва ноқобил икки ўғилнинг касридан хўп оввораю сарсон экан. Қувондиқ қайсарнинг ягона умида кенжа фарзанди Даврондан эди) мактабда (...Ўқитувчи қўлларини қанотдай ёйиб аразчининг йўлини тўсишга уринаркан, ялинчоқ бир товушда: “Давронжон, узр, Давронжон, ҳазиллашдим”, - дея бот-бот такрорларди) ҳатто кураш майдонида

(- Хало-о-ол! – хайкириб юборди давра. Бирок Эргаш мироб мартабали меҳмонлар қаторида тоғдай тебраниб ўтирган Қувондиқ қайсарга бир қараб кўйди-да, кескин бош чайқади. – Йўк, бу фирром!) юз берувчи ижтимоий адолатсизликда кўради. Бу курашда Норсоатнинг ғалабаси рамзий маъно ифодалаб, кадриятларнинг маънавий-ахлоқий иллатлардан устун туришини кўрсатади. Шунингдек, қахрамонда полвон концептининг ифодаси унинг руҳий оламида кадриятлар моҳиятини англаш жараёни билан бирга кечади, масалан, мағлубият туфайли ҳосил бўлган руҳий изтироб Давроннинг Кенгсойдан бош олиб чиқиб кетиши, бу эса асл полвонлик нима эканлигини англашига туртки бўлган: “Норсоат, энг биринчиси, чин полвоннинг жойи панада экан, шуни билдим. Иккинчиси... ҳар полвоннинг ўз сибизғаси бўлсин экан...” [Бўрихон Л. 1:32] Рамзий маъно ифодалаган сибизғанинг асар сўнггида Даврон томонидан таъкидланиши, унинг Абсал полвон ва Норсоат ўртасида ҳосил бўлган руҳий-маънавий оламини англаши ва полвон концепти ифодаси шаклланганлигини кўрсатади.

Концептлаштириш бадий яратикнинг ижодкор онгидаги концептуал схемаси экан, полвон концепти орқали бадий идрок этилаётган жамият ҳақидаги когнитив-концептуал бутунлик қандай ҳосил қилинади? Инсон онги бирор предмет ёки ҳодисани ўрганиш жараёнида ҳосил қилинган сезги ва тушунчалар миянинг сенсор тизимида пайдо бўлади ва у мавжуд тушунча-билимларга таққосланиш, ўхшатилиш ёки зидланиш орқали ўзлаштирилади. Ижодкорнинг дунёни кузатишидан ҳосил бўлган таассурот-кечинма унинг ўз эътиқодлари билан қиёсланиши натижасида ана шу эътиқодга мос ёки зид бўлган бадий-концептуал бутунлик ҳосил бўлади. Бу бутунликнинг бадийлиги унинг ижодкор кўзи билан кўрилиб, бадийлик қонуниятлари асосида қайта ишланганлиги, концептуаллиги эса ушбу бутунликнинг концепт ифода этган кадриятлар асосида идрок этилганлигидир. Демак, полвон концепти ўзбек халқи кадриятларини ўзида жамлаган бирлик экан, унинг асосида таҳлил этилаётган ижтимоий муносабатлар асосан концепт ифодасидаги кадриятлар билан қиёсий талқин қилинган ҳолда бадий-концептуал бутунликка айланади. “Юлдузлар мангу ёнади” қиссасида Бўри полвон тимсоли Тоғай Муроднинг миллат ва унинг кадриятларини ифода этувчи эстетик идеалидир. Асарда полвон концепти ифодаси қахрамоннинг полвонлик эътиқоди, руҳий олами тасвирида берилган ўй-мушоҳадалари орқали таъминланган. Муаллифнинг ўзи ҳам давра полвони бўлганлиги, деярли барча қахрамонларнинг ҳаётда ўз прототипига эга эканлиги асарда кураш сахналарининг жонли тасвирларини яратишга имкон берган. Бўри полвон ҳаётида дўсти Насим ва қишлоқ раиси билан боғлиқ содир бўлган воқеалар

Бўри полвон фалсафасидан ўтказилиб баҳоланар экан 70 – 80- йилларда юзага келган ижтимоий муносабатларнинг концепт ифода этаётган қадриятларга зид эканлигини кўрсатади. Ахлоқсизлиги туфайли мансабдан айрилган эски раиснинг Бўри полвон онаси қабрига мрамор сағана қўйиши, унинг қайта бирор мансабга эришиш учун (Бўри полвон қишлоққа раис этиб тайинланганди –И.М) қилинган риекорлиги бўлиб, мавжуд шароит инсонларнинг маънавий таназзулига сабаб бўлаётганлигини кўрсатади: “Шунча яхши ичида битта ёмон ишласа ишлабди-да!.. Ана шу ерда Бўри полвон жуда-жуда таъсирланиб кетди! – Нима иш берайин, айтинг! – деб юборди. Эски раис худди шу гапни анғиб туриб эди! Бирдан бошини адл кўтарди! – Бизга шу... ферма мудирликми, омбор мудирликми... бўлса бўлди, – дея минғирлади” [Тоғай Мурод. 5:68]. Раиснинг маънавий-ахлоқий меъёрдан чекиниши айни дамда Бўри полвоннинг ҳаётий маслаги бўлган қадриятларни паймол этади, шу сабабдан воқеа нисбатан ишлатилган “наҳс” (ар. *мусибат*, *нопок*) сўзи мавжуд даврга нисбатан муаллиф муносабатини ҳам ифодалайди.

Қиссада Бўри полвоннинг руҳиятида кечган жараёнлар тасвири қадриятларнинг бадий идрок этилиши билан боғлиқ муаллиф концептуал ҳукмининг ифодасига хизмат қилади. Масалан, қаҳрамоннинг полвонлик қадриятлари ҳақидаги ўйлари, халқ тақдири билан боғлиқ руҳий изтиробларга уланадики, бу полвон концепти муаллифнинг халқ, миллат тушунчасини қайта бадий идрок этиш воситаси эканлигини кўрсатади: “Халқ нимаси билан халқ? Ўзининг урф-одатлари билан халқ! Ота-бобосидан қолган миллий анъаналари билан халқ! Кўп урф-одатларимизни бировлар... бировлар ўзиники қилиб олди! Биз қўлимизни бурнимизга тикиб қолдик. Шундай кета берсак, ҳадемай ... ўзимизни-да бой бериб қўямиз! [Тоғай Мурод. 6:45] Тоғай Мурод “Маърифат” газетаси мухбири билан бўлган суҳбатда (Аммо газетанинг 26.04.2003 сонидан суҳбат тўлиқ келтирилмаган, манбаа togaumurod.uz сайтидан олинди – И.М) спорт комитетининг подвалидаги буфетда ташкил этилган Ўзбекистон кураш федерация аҳлидан ушбу асари туфайли эшитган миннатдорчилигидан сўнг, ташқарида хўнг-хўнг йиғлаганини хотирлайди. Кўриниб турибдики, ёзувчи ўз халқининг мавжуд ижтимоий-тарихий шароитдаги тақдиридан руҳий изтиробланган ва шу изтиробни англаш ва бадий идрок этиш полвон концепти воситасида амалга ошган.

Хулоса

Полвон образи талқин этилган асарларда полвоннинг ҳаётий англамлари билан боғлиқ руҳият таҳлиллари келтириладики, бу унинг ҳаётда ниманидир йўқотиши, бой бериши натижасидаги изтиробларидан юзага чиқади. Қаҳрамон ҳаётида содир бўлган бундай йўқотиш унда асл полвонликнинг шаклланишига

восита бўлади, бу жараён эса айна пайтда муаллифнинг ижтимоий-маънавий позициясини ифодалаши учун хизмат қилишига тўхталиш жоизки, бу асарнинг концептуал бутунлик тариқасида англанишини осонлаштиради. Масалан, “Юлдузлар мангу ёнади” қиссасида Момоқиз образи воқеалар тизимида фаол иштирок этмайди ва унинг нутқи келтирилган ягона сахна мавжуд холос. Аммо воқеаларнинг асосан унга алоқадорликда содир бўлиши ҳамда қаҳрамон руҳий изтиробни натижасида содир бўлган англаш жараёнига восита эканлиги унинг қаҳрамон учун маънавий-психологик тимсол вазифасини ўтаганлигини кўрсатади. Шунингдек, Бўри полвон руҳиятида қадриятларни, ватан ва миллат тушунчаларини англашдан бошланган жараён унинг ўз ҳаёти сарҳисоби билан уланиши, айна пайтда ижодкорнинг ҳам мавжуд ижтимоий жараённи идрок этиши ва ундан чиқарган хулосаларини ифода этади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Бўрихон Л. Қуёш ҳали ботмаган. // Ёшлик, 2015. - № 1-2. – Б. 10-38; 9-32.
2. Қуронов Д. Адабиёт назарияси асослари. – Тошкент: Академнашр, 2018. – 480 б.
3. Қуронов Д., Мамажонов З., Шералиева М. Адабиётшунослик луғати.
4. Тошкент: Академнашр, 2010. – 400 б.
5. Саид Аҳмад. Уфқ. – Тошкент: Сано-сатандарт, 2016. – 640 б.
6. Тоғай Мурод. От кишнаган оқшом. – Тошкент: Шарқ, 1994. – 464 б.
7. Тоғай Мурод. Юлдузлар мангу ёнади. – Тошкент: Адабиёт ва санъат
8. нашриёти, 1980. – 92 б.
9. Шералиева М. Ҳозирги ўзбек насрида киноя. – Тошкент: Академнашр, 2016. – 224 б.